

УДК 341.3

Ольга Корнеєва,

студентка

Інституту прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Стаття присвячена дослідженню наукових ідей щодо розкриття правової сутності захисту прав людини в умовах збройного конфлікту. Автором здійснюється аналіз сучасних підходів до визначення сутності збройних конфліктів, нормативно-правового забезпечення захисту прав людини в період збройних конфліктів, а також правового статусу військовополонених як учасників збройних конфліктів.

Ключові слова: війна, збройний конфлікт, міжнародний збройний конфлікт, нормативно-правова база захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, учасники збройного конфлікту, комбатанти, некомбатанти, військовополонені.

Постановка проблеми. Людську історію можна розглядати як довгу низку воєн і конфліктів. Статистика Міжнародного комітету Червоного Хреста свідчить, що протягом останніх 5 тис. років відбулося близько 14 тис. воєн, у яких загинуло приблизно 5 млрд. людей. За останні 3 тис. 400 років на Землі було лише 250 років загального миру. Отже, війна є звичайним станом відносин між людьми.

Цифри говорять самі за себе: з часу закінчення другої світової війни мали місце близько 150 воєн та конфліктів, що забрали близько 20 млн. людських життів. Тільки у 80-ті роки на Землі спалахнуло 22 війни, при цьому 85% їхніх жертв – цивільне населення. У середньому за рік, починаючи з 1945 року, налічується три дні без війни, що навряд чи є більш оптимістичним фактором. Іншими словами, нині протягом 362 днів з 365 в якій-небудь частині світу відбувається збройний конфлікт [18, с. 45]. Заборонена війна чи ні і незалежно від того, який стан *jus ad bellum*, тобто права вести чи не вести війну, ця форма колективного насильства завжди справляла значний вплив на життя країн і народів.

Очевидно, наведені приклади свідчать про необхідність захисту прав людини в період воєн і збройних конфліктів. Але виникає зустрічне запитання: а чи правомірно взагалі говорити про які б то не було права людини в ході військових дій? Адже ще Гуго Гроцій підкреслював, що «війни абсолютно не сумісні з правом» [5, с. 44], маючи на увазі, що війна допускає, навіть «санкціонує» право на злочин, у тому числі позбавлення людського життя. Війна навіть тоді, коли викликане нею насильство якимось чином обмежується і регулюється, заподіює величезні страждання. І саме для того, щоб запобігти або принаймні зменшити вакханалію, що відбувалась на полях битв, мінімізувати людські страждання, необхідно зробити все можливе для захисту невід'ємних прав людини в період збройних конфліктів.

Таким чином, вибір теми дослідження зумовлений його надзвичайною важливістю та актуальністю.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблематика та особливості захисту прав людини в період збройних конфліктів стали предметом наукового пошуку вітчизняних та зарубіжних юристів-міжнародників: С. А. Єгорова, П. Н. Бірюкова, І. П. Бліщенко, Х.-П. Гассера, А. Г. Григор'єва, Л. Досвальд-Бека, Ж. Пикте, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, Ф. І. Кожевникової, М. Харофф-Тавель, М. Сассолі, Н. Т. Блатової, Г. В. Ігнатенко, Р. А. Каламкарян, Л. Д. Тимченко, М. Обер, С. Нахлік, Ж. Пикте, А. І. Полторака, Ф. Кальсховена, Р. Абі-Сааба, Г. Гроція, Л. Опенгейма, М. В. Остроухова, Д. Шиндлера, В. Х. Ярмакі, Steward G. James, Andreas Paulus, T. Pfanner, L. Themner, Mindia Vashakmadze, P. Wallenstein та ін.

Мета статті полягає в аналізі та виявленні суперечностей в сучасній системі захисту прав людини в період збройних конфліктів.

Формулювання завдання дослідження. Виходячи зі сформульованої мети, можна поставити такі завдання: 1) аналіз сучасних підходів до визначення сутності збройних конфліктів; 2) аналіз нормативно-правового забезпечення захисту прав людини в період збройних конфліктів; 3) аналіз правового статусу таких учасників збройних конфліктів, як військовополонені.

Виклад основного матеріалу. Історично першим видом збройних конфліктів була війна. Однак навіть щодо тлумачення і застосування такого терміна, як «війна», існують певні складнощі [10, с. 140]. Так, наприклад, видатний голландський юрист Гуго Гроцій у своїй знаменитій праці «Про право війни і миру» відзначав, що війна – це змагання силою, виключно тільки збройне зіткнення держав [5, с. 68]. Карл Клаузевіц у свою чергу вважав, що війна є

продовження політики іншими, насильницькими засобами [8, с. 1060]. Англійський дослідник Л. Оппенгейм, зокрема, писав, що війна – це зіткнення між двома або більшою кількістю держав, здійснюване за допомогою застосування їхніх збройних сил задля подолання один одного і примусу переможеного прийняти умови миру, бажані для переможця [13, с. 230].

Протягом усього розвитку світового суспільства, держав та міжнародного права поняття війни мало різні визначення. З початком міжнародно-правового регламентування збройних конфліктів вже почав використовуватися виключно термін «війна». Так, терміни «війна» і «воюючі сторони» були нормативно закріплені в Гаазьких конвенціях 1907 року. Термін «війна» знайшов своє відображення й у Женевському протоколі про заборону застосування на війні задушливих, отруйних та інших подібних газів і бактеріологічних засобів 1925 року, а також у конвенціях, які регулюють ведення морської війни [16, с. 120].

Можна погодитися з думкою А. П. Ладиненко, що термін «війна» став дедалі частіше використовуватися до ситуацій, які не можуть кваліфікуватися як збройний конфлікт, наприклад інформаційна війна, ідеологічна війна, війна з тероризмом і т. д. [10, с. 141].

У зв'язку зі зміною підходу до розуміння терміна «війна» починають застосовувати термін «збройний конфлікт». При цьому варто зазначити, що міжнародне гуманітарне право й досі не дає відповідь на те, що є збройним конфліктом. Спроба визначення терміна «збройний конфлікт» була здійснена в судовій практиці, а саме в рішенні Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії, у справі «Тадіч», де було зазначено, що збройний конфлікт має місце щоразу, коли держави вдаються до сили або коли відбувається тривале збройне зіткнення між урядовими силами і організованими збройними групами або ж між такими групами всередині однієї держави [1]. Цілком слушною є думка А. І. Рижова про те, що дане поняття є неоднозначним та розмитим [17, с. 131].

Міжнародний збройний конфлікт як юридичне поняття згадується в ст. 2, яка є загальною для всіх Женевських конвенцій 1949 року: «На додаток до положень, які втілюються в мирний час, ця Конвенція застосовується до всіх випадків оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо одна з них не визнає стану війни. Конвенція також застосовується до всіх випадків часткової або цілковитої окупації Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця окупація не натрапляє на жодний збройний спротив...» [9].

П. 4 ст. 1. Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року зазначає, що ситуації, згадані в попередньому пункті, включають збройні конфлікти, в яких народи ведуть боротьбу проти

колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого в Статуті Організації Об'єднаних Націй та в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй [6].

В. О. Боженко та М. В. Остроухов дають таке визначення міжнародному збройному конфлікту: це суспільні відносини, що виникають між суб'єктами міжнародного права в період, коли одна сторона застосовує збройну силу проти іншої [4, с. 22; 15, с. 26]. При цьому у своїй роботі «Збройні конфлікти не міжнародного характеру і принципи територіальної цілісності держав» М. В. Остроухов вважає тотожними поняття «війни» і «міжнародного збройного конфлікту» [14, с. 114–118].

До кінця XIX ст. основну роль у регламентації права збройних конфліктів відігравали міжнародні звичаї – «закони і звичаї війни». Про це йдеться, зокрема, у так званому «застереженні Мартенса», викладеному у Прембулі до Гаазької конвенції II 1899 р.: «Поки не буде видано повнішого зводу законів війни, високі договірні Сторони вважають доречним заявити, що у випадках, не охоплених ухваленою конвенцією, населення та воюючі сторони залишаються під охороною та верховенством принципів міжнародного права, якими вони викарбувалися зі звичаїв, встановлених між цивілізованими націями, законів людяності та вимог громадської свідомості».

Нині основний масив норм права збройних конфліктів становлять норми міжнародних договорів. Його формування фактично почалося з другої половини XIX сторіччя. Так, у 1856 році в Парижі була підписана Декларація про правила ведення морської війни, що скасовувала каперство. У 1864 році була прийнята конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, що згодом переглядалася в 1906 і 1929 роках. У 1868 році була прийнята Санкт-Петербурзька декларація про скасування вживання розривних, вибухових і запалювальних куль.

Сучасну нормативну правову базу захисту прав людини в збройних конфліктах формує ціла низка міжнародних актів. Найважливішими з них є: Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни Гаага (Нідерланди, 18.10.1907); Конвенція про права та обов'язки нейтральних держав у разі морської війни Гаага (Нідерланди, 18.10.1907); Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях (Організація Об'єднаних Націй (ООН), 12.08.1949); Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі (ООН, 12.08.1949); Конвенція про поводження з військовополоненими (ООН, 12.08.1949); Конвенція про захист цивільного населення під час війни (ООН, 12.08.1949); Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних зброй-

них конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року з поправками від 30.11.93 (ООН, 08.06.1977); Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року (ООН, 08.06.1977); Статут Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (01.10.1986); Угода про спільну діяльність стосовно гуманітарної допомоги, що надходить із-за кордону (СНД, 22.01.1993); Угода про першочергові заходи стосовно захисту жертв збройних конфліктів (СНД, 24.09.1993); Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ООН, 24.09.1996); Мапутська декларація (ООН, 07.05.1999); Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (01.01.2000); Резолюція 57/219, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, «Захист прав людини і основних свобод в умовах боротьби з тероризмом» (ООН, № 57/219, 18.12.2002); Резолюція 58/187, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, «Захист прав людини і основних свобод в умовах боротьби з тероризмом» (ООН, № 58/187, 22.12.2003); Резолюція 59/46, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, «Заходи з ліквідації міжнародного тероризму» (ООН, № 59/46, 02.12.2004); Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмінної емблеми (Протокол III) (ООН, 08.12.2005).

Розглядаючи усе різноманіття перелічених нормативно-правових актів, необхідно зазначити, що всі вони спрямовують свою юридичну силу на захист населення країн, що перебувають у стані збройного протистояння, або населення, яке стало учасником збройного конфлікту поза власною волею.

Так, зокрема, Протокол II не застосовується до випадків порушення внутрішнього порядку та виникнення обстановки внутрішньої напруженості, таких як безпорядки, окремі акти насильства та інші акти аналогічного характеру, оскільки вони не є збройними конфліктами [19, с. 241].

У ст. 44 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. поняття військовополоненого визначено лаконічно: будь-який комбатант, що потрапляє під владу супротивної сторони, є військовополоненим. Таким чином, виникає необхідність розглянути значення терміна «комбатант».

Незважаючи на те, що війни точаться багато століть, термін «комбатант» було визначено лише в 1977 році. Пункт 2 ст. 43 Протоколу 1 говорить: «Особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного і духовного персоналу), є комбатантами, тобто вони мають право брати безпосередню участь у військових діях». Це право, так само як і статус комбатантів, безпосередньо пов'язане з їхнім правом вважатися військовополоненими у разі, якщо вони потраплять у владу супротивної сторони (п. 1 ст. 44).

Статус комбатанта аж ніяк не означає, що йому дається карт-бланш. Зрозуміло, він «зобов'язаний дотримуватися норм міжнародного права, застосовуваного в період збройних конфліктів» і несе індивідуальну відповідальність за будь-які вчинені ним порушення цих норм. Але такі порушення «не позбавляють комбатанта його права вважатися комбатантом або, якщо він потрапить у владу супротивної сторони, його права вважатися військовополоненим». Проте правило, зафіксоване у п. 2 ст. 44, зобов'язує комбатанта «відрізнити себе від цивільного населення формним одягом або іншими відмінними знаками тоді, коли вони беруть участь у нападі або військової операції, що є підготовкою до нападу». Далі п. 3 ст. 44 Протоколу I передбачає, що «під час збройних конфліктів бувають такі ситуації, коли внаслідок військових дій озброєний комбатант не може відрізнити себе від цивільного населення». У такому разі він зберігає свій статус комбатанта, якщо відкрито носить зброю під час кожного воєнного конфлікту. Навпаки, якщо комбатант потрапляє в полон в той час, коли він не виконує дані вимоги, то він позбавляється права вважатися військовополоненим. Вказане суворе правило пом'якшується твердженням п. 4 ст. 44 Протоколу I: «Тим не менше йому надається захист, рівноцінний у всіх відношеннях тому, який надається військовополоненим згідно з III Конвенцією і цим Протоколом». І тут же уточнюється, що цей рівноцінний захист надається «у разі, якщо така особа передається до суду й несе покарання за будь-які правопорушення, які вона вчинила».

Некомбатанти – це особи, які входять до складу збройних сил, але безпосередньо не беруть участь у бойових діях. Це військові кореспонденти, юристи, медичний персонал, духівництво, інтенданти. Вони не є об'єктом воєнних дій з боку противника і мають право на його заступництво в тому разі, якщо виявляться під його владою. Застосовувати зброю проти некомбатантів заборонено. Некомбатанти можуть мати особисту зброю, але не використовують її у воєнних діях, а тільки для самозахисту. У разі участі в бойових діях вони набувають статусу комбатантів [12, с. 432].

Конвенція прирівнює до військовополонених за ознакою поводження з ними таких осіб: інтернованих на розсуд держави, що окупує осіб, які належать або належали до збройних сил окупованої країни; осіб, які підлягають інтернуванню відповідно до міжнародного права, відповідно до дипломатичної і консульської практики і договорів.

Стаття 12 Конвенції встановлює дуже важливий принцип: «Військовополонені знаходяться під владою ворожої держави, а не окремих осіб чи військових частин, що взяли їх у полон». Це означає, що держава, під владою якої вони знаходяться, несе відповідальність за все, що з ними відбувається. Ця відповідальність держави не зменшує, однак, індивідуальну відповідальність осіб, у разі порушення ними вимог III Женевської конвенції.

Основою поведіння з військовополоненими, наскільки це дозволяє воєнний час, є принципи гуманності. Так, у ст. 13 конвенції підкреслюється, що з військовополоненими слід завжди поводитися гуманно. Будь-яка незаконна дія або бездіяльність держави, що тримає в полоні, які призводять до смерті військовополоненого, що перебуває в її владі, або такі, що ставлять здоров'я військовополоненого під серйозну загрозу, забороняються і розглядаються як серйозні порушення цієї конвенції. Зокрема, жодний військовополонений не може бути підданий фізичному каліченню або науковому чи медичному дослідженню будь-якого характеру, що не пов'язаний з лікуванням військовополоненого та його інтересами.

Як показує досвід війн, військовий наперед становить інтерес як потенційне джерело інформації. З цією метою військовий може бути допитаний. Однак при цьому забороняється застосування «фізичних чи моральних тортур» або будь-яких «інших засобів примусу».

Кожний військовополонений зобов'язаний повідомити лише такі відомості: «своє прізвище, ім'я та звання, дату народження та особистий номер або, якщо такого немає, іншу рівноцінну інформацію». Військовополонені, що були захоплені у зоні бойових дій, повинні у короткий строк бути евакуйовані у табори, що розташовані на достатній відстані від небезпечної сторони (зони). Умови перебування в цих таборах «повинні бути не менш сприятливими, ніж умови, якими користуються війська, що утримують їх у полоні, розташовані в цій самій місцевості».

За будь-яких обставин військовополонені мають право на повагу до їхньої особистості і честі. Вони цілком зберігають свою цивільну правоздатність, якою користувалися під час захоплення у полон. Речі і предмети особистого користування повинні залишатися у військовополонених. Вони мають бути забезпечені необхідним одягом і медичною допомогою, питною водою і їжею у достатній кількості.

Стаття 49 дозволяє країні, що тримає в полоні, «використовувати працездатних військовополонених як робочу силу». Однак із цього правила є винятки: офіцери в жодному разі не можуть бути примушені до роботи, а від полонених унтер-офіцерів можна тільки вимагати здійснення нагляду за роботами; також забороняється використовувати військовополонених на небезпечних роботах без їхньої згоди [11, с. 236].

Перебування у полоні завершується, в принципі, «по закінченню воєнних дій», коли військовополонені «визволяються та підлягають репатріації». Утримання у полоні за деяких обставин може завершитися раніше. Важкопоранені та важкохворі військовополонені повинні бути відправлені на батьківщину або госпіталізовані у нейтральних країнах, як тільки вони будуть у стані, що дозволяє їх перевезення. Не чекаючи закінчення війни, конфліктуючі сторони з гуманних міркувань можуть домовитися про обмін військовополоненими [11, с. 248].

І ще один випадок, коли визволення з полону може бути здійснене до закінчення бойових дій. Це визволення під слово честі та зобов'язання не брати участь у бойових діях до закінчення збройного конфлікту. Ця можливість гарантується за старим лицарським звичаєм – звільненням під слово честі.

Висновки

Таким чином, актуальність та значимість досліджуваної теми не викликає сумнівів. Незважаючи на численні проблеми щодо факту встановлення наявності збройних конфліктів, їх теоретичного та практичного визначення, за останній час був зроблений великий крок у напрямі розвитку міжнародного гуманітарного права. З огляду на значну кількість і досі не вирішених актуальних питань, є необхідність у подальшому розробленні даної проблематики.

Список використаних джерел:

1. ТРІУ, Prosecutor v. Tadic, Case № IT-94-1-AR72, Appeals Chamber, Decision on the Defense Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, para. 70.
2. Боженко В. А. Международно-правовые основы участия России в урегулировании вооруженных конфликтов на территории Содружества Независимых Государств : дис. канд. юр. наук : 12.00.10 «Международное право; Европейское право» / Боженко В. А. – Москва, 2001. – 175 с.
3. Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций. – Москва: Ладомир, 1994. – 868 с.
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1.
5. Ермишин О. Афоризмы. Золотой фонд мудрости / О. Ермишин. – Москва: Просвещение, 2006. – 1695 с.
6. Конвенція про захист цивільного населення під час війни // Офіційний вісник України. – 2013. – № 27.
7. Ладыненко А. П. Виды вооруженных конфликтов и применимое к ним право / А. П. Ладыненко // Альманах международного права. – 2009. – № 1. – С. 136–150.
8. Международное право. Ведение боевых действий. Сборник Гаагских конвенций и иных соглашений. – М., 2007. – 635 с.
9. Международное публичное право : учебник / под ред. К. А. Бекяшева. – М., 2005. – 784 с.
10. Оппенгейм Л. Международное право / Л. Оппенгейм. – Москва, 1949. – Том 2, п/т. 1.
11. Остроухов Н. В. Вооруженные конфликты международного характера и принцип территориальной целостности государств / Н. В. Остроухов // Современное право. – 2009. – № 8. – С. 114–116.
12. Остроухов Н. В. Международно-правовые проблемы разрешения вооруженных конфликтов на постсоветском пространстве : дис. канд. юр. наук : 12.00.10 «Международное право; Европейское право» / Н. В. Остроухов. – Москва, 2005. – 238 с.

13. Репецький В. М. Міжнародне гуманітарне право : підручник / В. М. Репецький, В. М. Лисик. – Київ: Знання, 2007. – 467 с.

14. Рыжов А. И. Юридические дефиниции в международном праве (на примере понятий «война», «вооруженный конфликт международного характера», «вооруженный конфликт немеждународного ха-

рактера») / А. И. Рыжов // Юридическая техника. – 2007. – №1. – С. 129–134.

15. Сучасні війни: гуманітарні проблеми. – М., 1990. – 45 с.

16. Тимченко Л. Д. Міжнародне право : підручник / Л. Д. Тимченко, В. П. Кононенко. – К.: Знання, 2012. – 631 с.

Статья посвящена исследованию научных идей по раскрытию правовой сущности защиты прав человека в условиях вооруженного конфликта. Автором осуществляется анализ современных подходов к определению сущности вооруженных конфликтов, нормативно-правового обеспечения защиты прав человека в период вооруженных конфликтов, а также правового статуса военнопленных как участников вооруженных конфликтов.

Ключевые слова: война, вооруженный конфликт, международный вооруженный конфликт, нормативно-правовая база защиты прав человека в условиях вооруженного конфликта, участники вооруженного конфликта, комбатанты, некомбатанты, военнопленные.

The article is devoted to the research of scientific ideas on the disclosure of the legal essence of human rights protection in conditions of armed conflict. The author analyzes modern approaches to the definition of the essence of armed conflicts, the normative and legal provision of protection of human rights during armed conflicts, as well as the legal status of prisoners of war as members of armed forces conflicts.

Key words: war, armed conflict, international armed conflict, normative and legal basis for the protection of human rights in conditions of armed conflict, participants in armed conflict, combatants, non-combatants, prisoners of war.

